

3.

IZMEĐU USTAŠA I SRPSKIH POBUNJENIKA. TALIJANI U NDH 1941. GODINE

Eric Gobetti

UDK: 355.31(=131.1):355.31(497.5)"1941"

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Raspad Kraljevine Jugoslavije i stvaranje nezavisne hrvatske države usko vezane uz Italiju dugo su vremena bili ciljevi fašističkog režima. Međutim, do stvaranja NDH 1941. godine došlo je na poticaj Nijemaca i to pod njemačkom, a ne talijanskom hegemonijom. Time je temeljna dvojba u odnosu ustaša i fašista izašla na vidjelo: obje su strane predstavljale najekstremnije oblike nacionalizma koji su bili u potencijalnom konfliktu. Naime, Italija i NDH su od početka bile u napetim odnosima, pogotovo po pitanju granica između dviju država i talijanskih aneksija u Dalmaciji. Genocidna politika NDH i otpor srpskog stanovništva kao odgovor na potonju potaknuli su talijansko vojno zapovjedništvo da sve otvorenije staje na stranu pobunjenika i protiv ustaške države. Tako je krajem 1941. došlo do paradoksalne situacije: na području NDH pod okupacijom talijanske vojske tri su vlasti dijelile kontrolu nad teritorijem: ustaška vlast, talijanska vojska i četnici, vlast NOO.

<https://doi.org/10.17234/9789533972972.33>

0. KOŠARA KAMENICA

“**T**ijekom razgovora promatrao sam košaru od vrbova pruca koja je stajala na radnom stolu, lijevo od Poglavnika. Poklopac je bio podignut i vidjelo se da je košara prepuna plodova mora, takvima su mi se činili, po svoj prilici kamenice (...). ‘Jesu li to kamenice iz Dalmacije?’ upitah Poglavnika. Ante Pavelić podigne poklopac košare i, pokazujući te plodove mora, tu sluzavu i želatinastu masu kamenica, reče smiješeći se onim svojim dobrim i umornim smiješkom: ‘to je dar mojih vjernih ustaša: dvadeset kila ljudskih očiju’¹.”

Summary ► The collapse of the Kingdom of Yugoslavia and the creation of an independent Croatian state closely tied to Italy were long-held goals of the Fascist regime. When the Independent State of Croatia (ISC) was created in 1941 it came about as a result of a German initiative and under German and not Italian hegemony, bringing to the surface underlying tensions in the relationship of the Ustashe and the Fascists, as both sides represented extreme forms of nationalism that were potentially in conflict with each other. Relations between Italy and the ISC were tense from the very beginning, particularly in relation to the border and the Italian annexations in Dalmatia. The ISC's genocidal policy and the resistance of the Serb population caused the Italian military command to side increasingly openly with the rebels against the Ustasha state. By the end of 1941, the situation had become increasingly paradoxical, with control over the part of the ISC under Italian military occupation effectively shared by the Ustasha authorities, the Italian Army, the Chetniks, and the Partisans.

Ključne riječi ► Italija, ustaše, NDH, Srbi, pobuna

Key words ► Italy, the Ustashe, the ISC, Serbs, rebellion.

Ovaj zapis novinara i romanopisca Curzija Malapartea, koji se nekritički navodi u mnogim knjigama povijesne tematike kao da se bez ikakve sumnje radi o stvarnom događaju, još uvelike predstavlja pristup talijanske historiografije tematici Nezavisne Države Hrvatske. U ovom, ali i u mnogim drugim jezovitim opisima koji se nerijetko citiraju, ogleda se “gnušanje Talijana pred čijim se očima odvijalo međuetničko nasilje koje su sami izazvali postavivši Pavelića na vlast. Ta je epizoda, dakle, primjer strategije odbacivanja odgovornosti okupatora koji su ustaško nasilje pripisivali ‘balkanskom’ karakteru tog pokreta”². Taj pristup proizlazi iz

talijanskog identitetskog elementa, odnosno stereotipa o “dobrom Talijanu”, predodžbe o miroljubivom narodu koji nije vičan ratu i nasilju, koji je uvijek žrtva traumatičnih događaja. Međutim, pristup se temelji na pogledu koji je nastao kad i sami događaji. Već 1941. godine, kao što ćemo vidjeti, Talijani su, a među njima i mnogi protagonisti prisutni na hrvatskom teritoriju, gledali na ustaško nasilje kroz rasističku prizmu, pripisujući ga zloj naravi, a ne njima srodnoj političkoj motivaciji. Riječ je o psihološkom mehanizmu koji je omogućavao okupatorima da “povuku granicu između vlastitog nasilja – koje je uredno, moderno, nužno – i tuđeg nasilja, koje je razuzdano, iracionalno, destabilizirajuće”³. Ipak, odgovornost fašističke Italije za tu tragediju bila je očita i vidjet ćemo kako nisu svi imali namjeru ograditi se od nje. U svakom slučaju, nepovjerenje i rasistička mržnja spram balkanskih naroda, uključujući Hrvate, a posebice ustaše, koristan su interpretacijski ključ za razumijevanje dvojakog stava Italije prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u tim godinama.

1. ANTE PAVELIĆ

Drugi svjetski rat trajao je nepune dvije godine (za Italiju tek jednu) kada su 6. travnja 1941. snage sila Osovine izvršile invaziju na Jugoslaviju i u jedanaest dana je prisilile na predaju. Operacija je za Italiju predstavljala prvi pravi ratni uspjeh i režim je to namjeravao iskoristiti na najbolji mogući način. No, talijanska se vojska priključila kad je sve već bilo gotovo, pokazavši, po tko zna koji put, vlastitu nesposobnost u postizanju vojnih pobjeda bez pomoći njemačkih oružanih snaga⁴. Stoga je Njemačka bila ta koja je prekrojila teritorij imajući na umu interese ostalih zemalja sudionica: Italije, Mađarske i Bugarske. Ribbentrop je obavijestio saveznike o raspadu države i novim granicama na dva sastanka u Beču, 18. i 21.-22. travnja. Nacističku odluku, koja je “za Hitlera neopoziva, treba je smatrati konačnom”⁵, napisao je talijanski ministar vanjskih poslova Galeazzo Ciano. Nova je podjela područja uključivala priznanje Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske (NDH) do čijeg je proglašenja došlo već za vrijeme invazije, 10. travnja 1941. Ona je uključivala i čitavu Bosnu i Hercegovinu te je predstavljala najveći dio teritorija bivše jugoslavenske države pod jednom vladom.

Za fašističku je Italiju rođenje ove kolaboracionističke države bio vrhunac dugogodišnje političke strategije, no bio je to rezultat dužih ili kratkotrajnijih dinamika.

Dio hrvatskih nacionalista sanjao je o stvaranju neovisne države još od polovice devetnaestog stoljeća kada su područja naseljena hrvatskom populacijom već dugo vremena bila u sastavu Habsburške Monarhije. Činilo se da će Prvi svjetski rat pružiti priliku za takvo rješenje, no, bilo zbog unutarnjih ili vanjskih dinamika, na kraju rata prevladala je ideja o stvaranju ujedinjene države nazvane SHS, a zatim Kraljevinom Jugoslavijom. Najgorljiviji hrvatski nacionalisti sklonili su se u inozemstvo (posebno u Austriju smatrajući je bivšom domovinom) ili su se od početka borili podrivajući državu i nastojeći izazvati odcjepljenje hrvatskih područja. Neki su se od tih političkih vođa, koji su doduše bili u manjini, okrenuli fašističkoj Italiji u kojoj su vidjeli dinamičnu i snažnu državu u usponu, spremnu da promijeni *status quo* koji je zavladao u Europi 20-ih godina. Među tim vođama istaknuo se hrvatsko-bosanski pravnik Ante Pavelić koji je bio mlađi, aktivniji i tvrdoglaviji od drugih te je prvi put stupio u kontakt s talijanskom diplomacijom 1927. godine⁶.

Ekspanzija na istok bila je jedan od strateških ciljeva Italije još od njezina ujedinjenja. Pozivajući se na prošlu mletačku vladavinu i na prisutnost talijanskih zajednica duž istočne obale Jadrana, Italija je imala za cilj teritorijalnu ekspanziju koja bi također pridonijela ekonomskoj, političkoj i kulturnoj hegemoniji na čitavom dunavsko-balkanskom području. I u ovom je slučaju kraj Prvog svjetskog rata osujetio te planove. Zahvaljujući pobjedi u ratu, Italija je proširila svoje granice pripojivši Furlaniju i Julijsku krajinu, no njezina hegemonija na Balkanu dovedena je u pitanje stvaranjem velike jugoslavenske države, saveznice Francuske.

Fašistička propaganda je intenzivno koristila tu frustraciju, inzistirajući na ideji “osakaćene pobjede” koja je spriječila da Jadran postane “talijansko jezero”. Jugoslavija je tako postala glavna prepreka talijanskom ekspanzionizmu prema istoku. U godinama kad su unutarnja previranja u državi doživjela svoj vrhunac (1927.–1929.), fašistička je diplomacija nastojala iskoristiti tu situaciju. U pokušaju da oslabi jugoslavensku državu i dovede je do raspada, Italija je sklopila savez sa zemljama koje su imale granične sporove s njom (Mađarskom i Bugarskom), kao i s unutarnjim ekstremističkim pokretima: kosovskim nacionalistima, makedonskom VMRO i hrvatskim separatistima⁷.

Nakon monarhijskog puča 1929. Ante Pavelić, koji je postao jedan od vođa najekstremnijeg hrvatskog nacionalizma, zbrinut je u Italiji. Tu je dobio financijska sred-

stva, oružje i logističke osnove za stvaranje prave oružane tajne organizacije (Ustaša). Tijekom narednih godina Jugoslaviju su pogodile snažne tenzije (hrvatski teroristički napadi, nasilje srpske policije) koje su kulminirale ubojstvom kralja Aleksandra I. u Marseilleu od strane ustaša (9. listopada 1934.). Međutim, međunarodna se politička klima promijenila. U Njemačkoj se pojavio nacizam i Hitlerov program zabrinjavao je cijelu Europu. Između 1935. i 1939. godine zbližavanje talijanske i jugoslavenske strane dovelo je do potpisivanja Sporazuma o nenapadanju i prijateljstvu, u Beogradu (25. ožujka 1937.). U strahu da će raspad Jugoslavije pogodovati njemačkim ekspanzionističkim težnjama, Mussolini se udaljio od ustaša zatočivši Pavelića i poslavlši njegove ljude u "progonstvo"⁸.

Izbijanje rata navelo je Mussolinija da preispita mogućnost invazije na Jugoslaviju, ali i pod pritiskom Hitlera koji ga je pozvao da uzme "svoj dio plijena u Hrvatskoj i Dalmaciji"⁹. Međutim, taj su plan nekoliko puta blokirali sami Nijemci. Tako je Mussolini odlučio voditi svoj "paralelni rat" s Grčkom i napao je 28. listopada 1940. No, upravo je neuspjeh te ofenzive konačno uvukao Jugoslaviju u Drugi svjetski rat.

Invazija i raspad Jugoslavije bili su, dakle, dio strateških ciljeva Italije još od kraja Prvog svjetskog rata. Od sredine 20-ih godina ta je politička ideja uključivala i

stvaranje hrvatske države bliske Italiji. Plan koji je Pavelić 1927. predložio fašističkoj diplomaciji uključivao je proglašenje nezavisne hrvatske države koja bi bila pod zaštitom fašističke vojske¹⁰. O tome je bilo govora u nekoliko navrata, čak i tijekom prvog susreta hrvatskog vođe i ministra Ciana, u siječnju 1940.:

Hrvati (...) moraju (...) pokrenuti revoluciju u cijeloj zemlji, okupirati Zagreb i tu formirati privremenu vladu s Pavelićem na čelu. Pavelić potom mora uputiti apel Italiji i zatražiti pomoć. Talijanska vojska (...) okupirat će (...) teritorij.¹¹

Otprilike se to tako i odigralo 10. travnja 1941., ali uz jednu bitnu razliku: proglas o hrvatskoj nezavisnosti prenio je preko radija Slavko Kvaternik (jedan od utjecajnijih ustaških uglednika u zemlji), a ne Pavelić (koji se još nalazio u Italiji), u Zagrebu koji je okupirala njemačka, a ne talijanska vojska. Taj je proglas za fašističku Italiju predstavljao izvanredan diplomatski uspjeh, a za ustaškog vođu Antu Pavelića ostvarenje životnog cilja. Međutim, okolnosti u kojima je to postignuto bile su zabrinjavajuće za obje strane. O tome svjedoče strepnje i strahovi koji su tih dana obuzeli sve protagoniste.

U strahu da će izgubiti inicijativu, Mussolini je pisao Hitleru 28. ožujka 1941., još prije invazije na Jugoslaviju, podsjetivši ga "da treba imati na umu hrvatske separa-

Sl. 1. Talijanske okupacijske snage u Jugoslaviji

tističke težnje koje predstavlja dr. Pavelić, a koji se nalazi blizu Rima¹². Dan poslije Mussolini se prvi put, iako neslužbeno, susreo s Antom Pavelićem. U tim su se satima pripadnici ustaškog pokreta u Italiji, od kojih su mnogi bili u progonstvu, užurbano okupljali u Pistoji¹³. Bili su još u Toskani 10. travnja kad je Pavelić čuo na radiju proglašenje NDH¹⁴. Sljedećeg dana Mussolini je primio poglavnik NDH, ovog puta u rimskoj palači Venecija, i dao mu dopuštenje da krene prema Hrvatskoj s oko 250 ustaša¹⁵. Skupina je stigla u Zagreb tek u noći između 14. i 15. travnja 1941., nakon stanke od 24 sata u Karlovcu, gdje su se odvijali složeni pregovori između Ante Pavelića, Mussolinijeva poslanika Filippa Anfusa i njemačkog izaslanika Edmunda Veessenmayera¹⁶.

Nakon završetka vojnih operacija "zavladali su, dakle, mir i spokoj; čak se i priroda, nakon strašnih, beskrajnih oluja, potrudila i iznjedrila nevjerojatno ljupko i graciozno proljeće"¹⁷, napisao je u svojim memoarima jedan talijanski časnik u Hrvatskoj. Ipak, tajni pregovori u Karlovcu jasno su ukazali na sve poteškoće s kojima će se u narednim mjesecima nova država suočiti. Tri pregovaračke strane (fašistička i nacistička diplomacija, budući poglavnik Ante Pavelić) postat će, naime, protagonisti teškog i složenog saveza obilježenog uzajamnim nepovjerenjem, intrigama i osjetljivom ravnotežom između ovisnosti i autonomije. Italija više nije bila nositeljica hegemonije na tom području, uvjerljivo ju je prestigla Njemačka koja je, unatoč Hitlerovim uvjerenjima, Hrvatsku smatrala "dijelom političko-ekonomskog sustava Reicha"¹⁸. Osim toga, vojni neuspjesi na svim frontovima diskreditirali su fašistički režim s kojim je Pavelić vezao svoju sudbinu. Hoće li sam poglavnik, koji je posljednjih dvanaest godina u egzilu, praktički neaktivan od 1934., izopćen iz političkog života u domovini, uspjeti nametnuti svoju vlast u NDH? Kako će se izboriti za minimum neovisnosti, stisnut između dviju država zaštitnica, istodobno saveznica i suparnica? Hoće li Italija uspjeti ostvariti hegemoniju nad tom zemljom usprkos njemačkoj premoći? I kako će se riješiti pitanje granica između dviju država koje je ostalo otvoreno u svim političkim pregovorima između Pavelića i Talijana prethodnih godina?

2. GRANICE

Prvi problem koji je trebalo riješiti bilo je upravo pitanje granica. Prema fašističkim planovima, Pavelićeva

je država trebala biti svojevrsni protektorat, po uzoru na albanski model, u carinskoj i personalnoj uniji (pod kraljem iz Savojske dinastije) s Italijom. Ovo rješenje podrazumijevalo je toliko čvrstu vezu Hrvatske s fašističkim režimom da je aneksija golemih područja bila suvišna. Doista, Pavelić i talijanske vlasti nikad nisu otvoreno raspravljali o pitanju granica. Prema izvornom projektu hrvatska neovisnost trebala se ostvariti pod kontrolom fašističkog režima, no ostvarila se s njemačkim tenkovima na ulicama Zagreba, dok su talijanske trupe još bile unutar svojih granica.

Dakle, s obzirom na okolnosti, Italija je trebala pokazati svoju snagu, kako Hrvatima, tako i vlastitoj javnosti koja je baš tih dana već bila potresena gubitkom carstva u istočnoj Africi. Nužna je bila aneksija Dalmacije koja je bila jedan od glavnih strateških ciljeva Italije¹⁹. Upravo se o tome razgovaralo tijekom pregovora u Karlovcu 13. travnja, kada je talijanski izaslanik dobio priznanje "talijanskih interesa u Dalmaciji"²⁰ i pristanak Nijemaca "da izravno pregovara s Hrvatskom o razgraničenju"²¹. Narednih tjedana uslijedili su razgovori u kojima su sudjelovali ustaški čelnici i razni talijanski moćnici: kralj, vrhovni vojni zapovjednici, ministar vanjskih poslova Ciano, dalmatinski iredentisti i naravno, sam Mussolini.

Premda joj je priključena cijela Bosna i Hercegovina, novoj ustaškoj vladi nije bilo lako odreći se tako važnog teritorija za svoj nacionalni identitet. Tim više što je, kako se neprestano govorilo, "u Dalmaciji talijanski samo kamen"²², aludirajući na prošlu mletačku vladavinu i na malobrojnu preostalu talijansku zajednicu. Činilo se da se Mussolini slaže s tim i smatra poželjnijim "privući Hrvatsku u našu političku orbitu, nego uzeti nešto više zemlje naseljene neprijateljski raspoloženim Hrvatima"²³. Navodno se kralj Vittorio Emanuele III. čak izjasnio "voljnim ustupiti i sam Zadar"²⁴, dalmatinsku enklavu pripojenu Italiji 1920.

Dana 18. svibnja 1941. konačno su potpisani ugovori prema kojima je Italija dobila veliki dio Dalmacije (sa Splitom, ali bez Dubrovnika), a planirana je i krunidba člana Savojske dinastije, Aimonea d'Àoste za hrvatskog kralja. Napetosti tijekom pregovora ukazale su na ključni problem, očito nepremostiv, talijansko-ustaškog saveza. Mussolini i Pavelić predvodili su dvije političke snage koje su predstavljale najekstremniji oblik nacionalizma u njihovim zemljama. Riječ je o susjednim nacionalizmima koji su uglavnom pretendirali na iste teritorije: s jedne strane na Istru i Rijeku, s druge na Dalmaciju. Bilo je, dakle, nemoguće postići sporazum koji

bi zadovoljio oba pa je popustila slabija, hrvatska strana. Nije slučajnost da je Pavelić, odmah nakon kapitulacije Italije 8. rujna 1943., proglasio pripojenje Dalmacije NDH, kao da želi ispraviti nepravdu pretrpljenu dvije i pol godine ranije.

No, rješavanje problema granica u korist Talijana nije riješilo napetosti između dviju zemalja, teoretski gledano, saveznica. Ne samo što one nisu riješene, nego su narasle sljedećih mjeseci, iako u prilično složenom i promjenjivom kontekstu. Da bismo razumjeli dvosmislenost i proturječja talijansko-hrvatskih odnosa iz 1941., potrebno je upoznati se поблиže s različitim akterima koji su imali važnu ulogu u tom kontekstu. Iako su bile autoritarne države nadahnute “načelom vođe”, i fašističku Italiju i NDH zapravo su karakterizirali različiti centri moći koji su nerijetko bili nositelji dijelom različitih interesa i ciljeva.

Unatoč prepuštanju dijela teritorija, u početku je dobar dio stanovništva dočekaao novu hrvatsku državu sa stanovitim entuzijazmom. Taj je početni konsenzus u velikoj mjeri ovisio o podršci koju je pružalo vodstvo HSS-a (Hrvatske seljačke stranke, koja je oduvijek bila većinska na hrvatskoj političkoj sceni) i Katoličke crkve (ponajprije zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac). Te su dvije snage imale očito značajan utjecaj na Pavelićevu vladu. No, postojale su različite struje unutar samog ustaškog vodstva, sukobi između onih koji su ostali u domovini i onih koji su odabrali egzil, koji su otišli živjeti u Italiju, Njemačku ili druge zemlje, kao i pokrajinskih snaga u Dalmaciji, Hercegovini ili u samom Zagrebu. Pavelić je tako morao istovremeno posredovati između svih tih struja i izboriti se za određenu dozu autonomije između dviju sila koje su dopustile stvaranje NDH, Italije i Njemačke. Za talijanske promatrače vlasti NDH su u suštini bile podijeljene u dva tabora: pronjemački, iza kojeg su stajali bivši austrougarski časnici, mladi pronacisti (ministri Slavko i Dido Kvaternik, otac i sin, bili su savršeni primjer tih dviju kategorija) i dalmatinski lobi (koji nije mogao prihvatiti prepuštanje te regije Italiji) i protalijanski, kojemu su, izgleda, pripadali samo Pavelić i nekolicina povratnika iz talijanskog egzila (na primjer Mile Budak).

S druge strane, Italija se na hrvatskom teritoriju predstavljala s mnogim dužnosnicima koji su bili predstavnici različitih centara moći unutar fašističkog režima²⁵. Talijanska vlada imenovala je Raffaele Casertana – koji je vodio pregovore o granicama – za otpravnika poslova, a od 3. srpnja za talijanskog poslanika u Zagrebu. U

istom je razdoblju uspostavljena vojna misija koju je vodio general Giovanni Battista Oxilia, general sa smislom za “politiku”, koji je kasnije premješten u Crnu Goru, a nakon kapitulacije postao prvim komandantom talijanske partizanske divizije Garibaldi²⁶. I fašistička stranka je imala svoje izaslanstvo koje je stiglo u Zagreb 3. kolovoza s Eugeniom Coselschijem na čelu, koji je bio veliki pobornik hrvatskog pitanja od početka 30-ih godina²⁷. Postojali su tu i drugi politički ili ekonomski interesi, izraženi na manje formalan način, vezani primjerice za industrijske organizacije poput Instituta za industrijsku obnovu (IRI) ili za Savojsku dinastiju. Kralj Aimone nikad nije okrunjen niti je kročio u Zagreb, no dvorska kuća nastavila je pratiti hrvatske prilike s velikim interesom²⁸. Tu je bila i vojska koja će imati ključnu ulogu, pogotovo nakon širenja partizanske borbe.

NDH bila je presječena demarkacijskom linijom koju je uspostavila Njemačka i podijeljena na jugozapadno područje, gdje su bile talijanske trupe, i sjeveroistočno područje koje su okupirali Nijemci. Talijani su na svom području rasporedili čak dva korpusa (V. i VI.) s osam divizija, u sastavu II. armije na čijem je čelu bio general Vittorio Ambrosio. Područje djelovanja tih trupa bilo je podijeljeno na tri sektora: Prvu, Drugu i Treću zonu. U prvu je spadala Dalmacija pripojena Italiji; u drugu pojas zemlje bliži obali, a treća se protezala do demarkacijske linije s Nijemcima. U konačnici, radilo se o desetinama tisuća talijanskih vojnika koji su nakon ugovora od 18. svibnja “izgubili karakter i prerogative okupatorskih snaga” te su dobili nejasnu definiciju “trupa smještenih na teritoriju prijateljske i savezne Nezavisne Države Hrvatske”²⁹. Međutim, tada nikakvo povlačenje nije bilo u planu i talijanske su jedinice nekoliko tjedana ostale na hrvatskom teritoriju bez određenog zadatka i stvarnih ovlasti.

Svaka uključena politička i vojna sila imala je, dakle, svoje ciljeve i strategije. Općenito, hrvatski nacionalisti na vlasti, bez obzira na različite stavove, dijelili su ideju da se u svom odnosu s Talijanima i Nijemcima pokušaju izboriti za što više autonomije. No, neki od njih su iz različitih razloga osjećali da duguju zahvalnost Italiji (primjerice, Pavelić za gostoprimstvo koje mu je pružila tijekom dugih dvanaest godina) ili Njemačkoj (jer im je omogućila neovisnost). Autonomija, koja je bila nezamisliva u vanjskoj politici ili na vojnom planu, smatrana je pak konkretnim političkim ciljem unutarnje politike. Svi su imali isti cilj: stvaranje hrvatske nacionalne države. Naravno, postojali su različiti stavovi o tome koliko

radikalne mogu biti mjere za ostvarenje tog cilja, pogotovo po pitanju srpskog stanovništva: postupno uključivanje ili preobraćenje na katoličku vjeru; ili pak prisilno protjerivanje ili istrebljenje.

I talijanske su vlasti teoretski težile sličnim ciljevima: izvući iz Hrvatske maksimalnu ekonomsku, političku i vojnu korist koristeći minimum resursa. Svi su se bojali njemačke hegemonije i mnogi su bili sumnjičavi prema Hrvatima ili su imali predrasude spram njih. Međutim, razlike u gledištima diplomacije i predstavnika Nacionalne fašističke stranke (PNF) s jedne, i vojske s druge strane, bile su od samog početka očite. Prvi, vjerni općem strateškom planu, smatrali su savezništvo s ustašama temeljnim elementom talijanske dominacije na Balkanu i nisu bili voljni dovesti u pitanje ovaj pristup. Generali su, s druge strane, bili podložniji dugogodišnjim protuhrvatskim predrasudama i smatrali su savezništvo s ustašama "neprirodnim": "To je atavistički instinkt, koji je još od davnih vremena Rimske i Mletačke Republike pa sve do recentnijih vremena Franje Josipa i dalje, učinio ova dva naroda na suprotnim obalama Jadrana nepomirljivim neprijateljima"³⁰, napisao je poslije rata pukovnik talijanske armije raspoređene u Hrvatskoj.

3. USTAŠKA NASILJA I OTPOR SRBA

Ta osjetljiva ravnoteža između različitih interesa vrlo brzo će se naći u krizi, uglavnom zbog agresivne nacionalističke politike nacionalizacije koju su ustaše provodile odmah nakon konsolidacije vlasti. Protusrpsko i protužidovsko zakonodavstvo; progona znatnog broja stanovnika (uključujući Rome i hrvatske antifašiste); neorganiziranost i korupcija vlasti; više-manje spontane osvete i slučajevi nasilja; protjerivanja i deportacije; teška situacija sa živežnim namirnicama, pogoršana okupatorskim pljenidbama i lošom ili propuštenom žetvom zbog progona: sve je to uskoro dovelo do nestabilnosti, straha i nasilja širom zemlje³¹. Negdje između kasnog proljeća i ranog ljeta izgledalo je da se gubi kontrola nad situacijom na području s talijanskim vlastima i trupama. Kolone srpskih i židovskih izbjeglica tražile su utočište na područjima pripojenima Italiji, u Dalmaciji i Riječkoj oblasti, a izbjeglice tu nisu uvijek bile prihvaćene. Na područjima s većinskim srpskim stanovništvom pod talijanskom okupacijom (istočna Hercegovina, Lika, srednjodalmatinsko zaleđe) progona stanovništva (kojima su vojnici svjedočili) izazivali su zgražanje i pri-

jekor. "Srbi su gotovo svaki dan izvrgnuti nasilju, bez obzira na spol i dob, pod političkom izlikom iza koje se nerijetko kriju osobne zamjerke i goli interesi"³². U Kninu "su se u ovom razdoblju naše zapovjedništvo i pojedini časnici i vojnici našli u vrlo teškom položaju. S jedne strane, budući da smo bili gosti suverene države koju je Italija priznala, nismo se smjeli miješati u politička pitanja te države, a s druge je talijanskim trupama bilo teško "ne odazvati se na pozive upomoć srpskog stanovništva"³³. "Stojeći sa strane i ne miješajući se, osjećao se suučesnikom tog nasilja i brutalnosti koje će povijest sigurno osuditi"³⁴, napisao je potresen general Monticelli, zapovjednik talijanske divizije Sassari smještene u Kninu.

Što, dakle, učiniti? S vrha su nastavile stizati opće naredbe "održavanja reda i mira (...) i smirivanja krvavih sukoba između Srba i Hrvata"³⁵. U nedostatku jasnih direktiva, pripadnici nižih vojnih redova u svakodnevnom kontaktu s nasiljem djelovali su po vlastitom nahođenju te bi stali, sasvim očekivano, na stranu progonjenih. Riječ je o spontanim inicijativama koje nisu bile formalno odobrene, ali su ih viši zapovjednici dopuštali spasiivši tako na tisuće osoba, posebno zahvaljujući mogućnosti da ih sklone u vojarne, garnizone ili u anektiranu Dalmaciju.

U međuvremenu, diplomati i predstavnici fašističke strane pozivali su vojnike da ostanu smireni, pripisujući pritužbe njihovoj neupućenosti u politička pitanja i opće talijanske strategije, ali i tobožnjoj pretjeranoj "dobroti", neprihvatljivoj "milosrdnosti prema Srbima i Židovima"³⁶. "S moje strane, u ovom osjetljivom trenutku unutarnje situacije u Hrvatskoj, ne vidim prilike da mu se [Paveliću] obratim po pitanju"³⁷ tih progona, tvrdio je, primjerice, Raffaele Casertano. Diplomati i fašisti gledali su drugačije na to ne samo zato što, boraveći u Zagrebu, nisu svakodnevno svjedočili pokoljima. Oni nisu potencijalno bili protivnici političkog nasilja, dapače. "S fašističkim strastvenim zanosom", primjećuje Eugenio Coselschi koji kao da čak odobrava ponašanje ustaša, "krajnje su beskompromisni u svojim totalitarnim i revolucionarnim metodama. Što bi se nama fašistima trebalo svidjeti"³⁸. No, ovi su ljudi prije svega smatrali savezništvo s NDH nepovredivim i bojali su se daljnje krize talijanske hegemonije zbog polemika koje su potaknuli generali.

Između lipnja i srpnja većina se talijanskih trupa počela povlačiti prema obali zadržavajući garnizone samo

u većim mjestima. Međutim, progonjeni su se u međuvremenu počeli organizirati formirajući prve naoružane skupine za samoobranu. Talijanska vojska sad je imala dodatni argument: uzrokujući “neizbježnu reakciju i konflikt između onih koji su izbjegli u šumu i vlasti nove hrvatske države”, metode ustaša nisu donijele “na dalmatinskim granicama mir i pacifizam toliko korisne za više interese”³⁹, tvrdili su, na primjer, u Kninu. Tim više što srpski pobunjenici nisu pokazivali mržnju prema Talijanima. Dapače, izjavljivali su da je “svrha njihova djelovanja osloboditi Srbe od okrutnosti Hrvata i ostvariti pripojenje s Italijom. (...) Nikakva uvreda neće biti nanesena talijanskim trupama”⁴⁰. Očigledan primjer dogodio se tih dana, krajem lipnja u istočnoj Hercegovini. Kolona talijanskih vojnika napadnuta je u blizini Gacka. Tijekom pucnjave “začuo se povik: ‘Talijani’. Na ovu riječ, paljba (...) je prestala. Tada se našim položajima približio muškarac koji je na talijanskom rekao da je Srbin i da mu je žao što su njegovi ljudi pucali na nas jer su Srbi i Talijani braća”⁴¹. Stoga su Talijani odbili vojno pomagati ustaše zabarikadirane u mjestu. “Vođa ustaša se na to naljutio pa nas je upitao zašto smo onda uopće došli (...). Došlo je do žučne rasprave koja je skoro prešla u sukob sa samim ustašama”⁴².

Između lipnja i srpnja pobuna se brzo proširila i na druga područja NDH. Više-manje svugdje gdje su vladali samovolja i nasilje, no situacija je bilo vrlo složena i različita od područja do područja. U svakom slučaju nije se radilo o razrađenom planu, već o nekoj vrsti pobune koja se širila postupno, u uzastopnim valovima, cijelom zemljom. Komunistička partija je, budući da je bila praktički jedina politička snaga koja je još funkcionirala na nacionalnoj, jugoslavenskoj razini, pokušavala nametnuti svoje vodstvo. U nekim je okolnostima uspjela preuzeti kontrolu nad već aktivnim skupinama, kao, primjerice, u Drvaru. U drugim prilikama, kad su ih pobunjeničke vođe marginalizirale, komunisti su izravno formirali vlastite oružane formacije, kao u slučaju prvih partizana koji su izašli iz Mostara⁴³.

Činilo se da pobune i opća nestabilnost teritorija potvrđuju izjave talijanskih vojnika koji su još od početka upozoravali svoje nadređene o rizicima ustaških progona. Ni na koji način nisu skrivali svoju ljutnju prema vlastima NDH, optužujući ih da su odgovorni za pobunu. Upravo dok su se talijanske trupe postupno povlačile prema obali, zapovjednik Druge armije Vittorio Ambrosio predložio je Glavnom zapovjedništvu da ponovno zauzme NDH do demarkacijske linije s Nijemci-

ma, kako bi smirili situaciju na teritoriju dok još nije kasno. Budući da pobunjenici nisu bili komunisti i nisu imali ništa protiv Italije, činilo se da talijanska vojna kontrola može lako uspostaviti normalno stanje. Ta je teza, naravno, skrivala i neke političke ciljeve. Fizička prisutnost talijanske vojske na većem dijelu hrvatskog teritorija omogućila bi nametanje hegemonije Hrvatskoj, koju Italija nije bila u stanju ostvariti političkim, ekonomskim ili diplomatskim sredstvima. Time bi također vojne vlasti povećale prestiž Druge armije i promijenile odnos moći između različitih predstavnika talijanske vlasti u Hrvatskoj. To bi vojsci omogućilo da nametne vlastitu političku viziju temeljenu na protuhrvatskim predrasudama i općenito naklonjeniju Srbima. Geostrateški savez sa Srbima bio je dio dugotrajnog projekta koji je sezao do talijanskog preporoda kad im je zajednički neprijatelj bila Austro-Ugarska Monarhija, ojačan vojnim savezom za vrijeme Prvog svjetskog rata. Osim toga, za razliku od onog što se događalo s Hrvatima, Talijani nisu imali teritorijalnih sporova sa Srbima pa su ta dva nacionalizma mogla mirno podijeliti kontrolu nad zapadnim Balkanom⁴⁴.

Predstavnici fašističkog režima u Zagrebu, naravno, nisu mogli prihvatiti ovu promjenu strategije koja bi ih zapravo diskreditirala: “Da je usmjerenje talijanskog vojnog zapovjedništva drugačije, štoviše, suprotno onom od izaslanstva Fašističke stranke”, nastala bi situacija “koja ne bi bila samo zbunjujuća i apsurdna, već upravo paradoksalna”⁴⁵, napisao je tih dana Coselschi. Kao što je primijetio Casertano, talijanski generali stigmatizirali su “ustaško djelovanje (...) kao djelovanje neodgovorne manjine, kao da ignoriraju činjenicu da ta manjina tvori Pavelićevu revolucionarnu stranku kojoj smo mi sami pomogli da preuzme vlast”⁴⁶. Talijanski diplomat nastavio je dijeliti stajalište vlasti NDH držeći nezamislivim da talijanska vojska razoruža ustaše (kao što se, na primjer, dogodilo u Kninu) umjesto da im pomogne u gušenju pobune: “Akcija protiv Srba i Židova je akcija Stranke i Vlade, koja se smatra neophodnom za održavanje potpune autonomije u zemlji”⁴⁷, tvrdio je Casertano.

Pavelić je 16. kolovoza formalno odbio talijanske zahtjeve za preuzimanje vojne kontrole nad tim teritorijem. No, situacija se pogoršala već nakon nekoliko dana. Jedan od ključnih događaja zbilo se 19. kolovoza sjeverno od Knina, gdje je kolona hrvatskih vojnika (domobrana) upala u zasjedu pri čemu ih je na stotine poginulo⁴⁸. Nije teško pretpostaviti da je iza poraza oru-

žanih snaga NDH stajalo djelovanje obavještajaca talijanske vojske koja je očito imala namjeru spriječiti uspjeh operacije i tako dokazati neizbježnost okupacije. Doista, tijekom napredovanja hrvatske vojske, jedan je talijanski oficir bio detaširan u glavnoj komandi srpskih pobunjenika⁴⁹. Sljedećih dana su talijanske vlasti (među kojima su bili i viši oficiri Druge armije) i neke vođe pobunjenika potpisali više sporazuma o nenapadanju. U Kninu su, primjerice, pobunjenici “prihvaćali prekinuti oružanu borbu u područjima pod kontrolom talijanske vojske” i “spriječiti komunističku infiltraciju”⁵⁰. Talijani su u zamjenu osiguravali zaštitu i samoupravu na području s većinskim pravoslavnim stanovništvom. Isto se događalo na drugim područjima gdje su pobunjenici obećavali “apsolutnu odanost Italiji; nikakav kontakt ni objedinjavanje snaga s komunistima”⁵¹.

Situacija koja je nastala na terenu nije ostavljala mjesta nesporazumima. Talijanske vojne vlasti praktički su diskreditirale predstavnike ustaške vlasti na većem dijelu teritorija. Na mnogim su područjima skupine ustaške vojnice razoružane ili protjerane, dok su redovne trupe NDH (domobrani) prešle pod zapovijed Talijana. Mnogim je gradovima praktički upravljala talijanska vojska, dok su veći dijelovi ruralnog teritorija bili u rukama srpskih pobunjenika. Nedostajao je samo jedan korak da situacija postane službena. Krajem kolovoza Pavelić je nevoljko i na inzistiranje samog Mussolinija pristao na talijanske zahtjeve. Sporazum je tako potpisan 26. kolovoza u Zagrebu. Druga armija trebala je od 7. rujna preuzeti vojne i civilne ovlasti u Drugoj zoni. Ubrzo nakon toga potpisan je sličan sporazum koji se odnosio na Treću zonu, u kojoj su civilne ovlasti formalno ostale u nadležnosti vlasti NDH, no zona je 7. listopada okupirana.

Dakle, početkom jeseni talijanska je vojska upravljala *de facto* cijelom NDH do demarkacijske linije s njemačkim trupama (dakle više od trećine ukupnog teritorija). Situacija je bilo nešto drugačija u tim dvjema zonama. Samo je u zoni bližoj obali (Druga zona) civilna uprava bila u potpunosti u rukama talijanskih vojnih vlasti s kojima će se vlada NDH povezati putem službenika koji je trebao preuzeti funkciju posrednika⁵². Na cijelom ovom području ustaška vojnica bila je zabranjena, a domobrani su bili podređeni zapovjedništvu Druge armije. Na ostatku teritorija do demarkacijske linije ustaški dužnosnici su formalno zadržali političku moć, iako su često bili podređeni, kao što ćemo vidjeti, talijanskim vojnim vlastima.

4. TALIJANSKA PONOVDNA OKUPACIJA

Dana 7. rujna, na dan preuzimanja civilne vlasti u Drugoj zoni, general Vittorio Ambrosio izdao je proglas stanovništvu. Glavni cilj talijanskih vojnih vlasti bio je “uspostaviti red i sigurnost (...) nalogom koji se sastojao od dviju mjera: a) razoružanje stanovništva; b) žestoka i brza represija djela počinjenih s ciljem stvaranja mira”⁵³. Obje su namjere mogle biti protumačene tako da su bile usmjerene i protiv ustaša i protiv pobunjenika. Zapravo, cilj, koji se smatrao nedostižnim, nije bio razoružavanje suprotstavljenih strana, već uvođenje mira na teritorij bilateralnim sporazumima s hrvatskim snagama i srpskim pobunjenicima. Teoretski se nastojalo ne prikloniti se nijednoj od dviju glavnih nacionalnih zajednica, no bilo je očito da talijanski generali naginju srpskoj strani. Generali su se, štoviše, odmah zauzeli za normalizaciju područja s većinskim srpskim stanovništvom reaktivacijom komercijalnih aktivnosti, ponovnim otvaranjem pravoslavnih crkava i vraćanjem na posao srpskih javnih službenika⁵⁴. “Prisutnost naših vojnika pobuđuje iskrene manifestacije simpatije prema Italiji, čiji se osjećaj za pravdu, svojstven superiornoj civilizaciji, posebno cijeni”⁵⁵, tvrdile su tih dana vojne vlasti naglašavajući time svoju tobožnju distancu od nasilja koje su počinile ustaše.

Ustaškom su vodstvu ti prosrpski postupci djelovali provokativno i neprihvatljivo. Coselschi je u Zagrebu i dalje podržavao njihove prosvjede:

Mi smo tvrdili da je ponovna vojna okupacija potrebna i zato da se uguši četnička pobuna (...). No, ako vojne vlasti, koje sad imaju u rukama sve ovlasti, ne koriste te ovlasti s dovoljnom pravnom strogošću prema Srbima, već ih simpatiziraju, (...) taj će argument izgledati kao očit izgovor⁵⁶.

S druge strane, političko stajalište nije se službeno promijenilo: “Naši saveznici su Hrvati, a s njima i ustaše”⁵⁷, ponovio je u studenom najviši predstavnik Glavnog stožera talijanskih oružanih snaga, general Cavallero.

Potkraj godine na cijelom je području NDH pod okupacijom talijanskih trupa uspostavljen sustav suživota i zajedničkog upravljanja teritorijem koji je uključivao tri različite vlasti. S jedne strane postojali su proglasi talijanskih vojnih vlasti koji su imali apsolutnu

pravnu valjanost u Drugoj zoni, ali u praksi često i u Trećoj zoni, barem na lokalnoj razini. Nadalje, talijanska vojska jedina je imala dovoljno snage da zahtijeva primjenu vlastitih mjera. Ustaške vlasti, uglavnom diskreditirane i lišene autonomne vojne snage, formalno su zadržale kontrolu nad područjima s većinskim hrvatskim stanovništvom i u većim gradovima (na primjer, u Mostaru). U područjima s većinskim srpskim stanovništvom postojali su oblici samouprave koji su izmicali kontroli ustaških vlasti i održavali se zahvaljujući sporazumima potpisanim prethodnog ljeta s talijanskim vojnim vlastima. Lokalne srpske vođe vladale su na velikim područjima i zadržali oružane skupine koje su *de facto* bile u savezu s okupatorima. U praksi, radilo se o gospodarima rata, nerijetko pripadnicima tradicionalne elite poput popova ili velikih zemljoposjednika koji su inspiraciju nalazili u konzervativnim političkim modelima posve protivnima svakom društvenom previranju. U početku međusobno nepovezane, te će se skupine tijekom 1942. godine formalno pridružiti četničkom pokretu pod vodstvom Draže Mihailovića⁵⁸.

Komunisti, koji su bili odmah marginalizirani zahvaljujući pomirljivoj talijanskoj politici prema srpskim pobunjenicima, imali su velikih poteškoća u stjecanju potpore na područjima pod talijanskom okupacijom. Jedino su se u Drvaru i u području Boračkog jezera stvorile male partizanske republike suzbijene tijekom napredovanja talijanskih trupa u jesen 1941. No, ipak je potpora otporu rasla, a jedan od razloga je bila i nedosljednost drugih političkih aktera na teritoriju: ustaša, koji su očito bili pod kontrolom Talijana i konzervativnih srpskih pobunjenika koji su pristali na savez s okupatorima.

U suštini, mirotvorna politika talijanske Druge armije nije se sastojala toliko od razoružanja stanovništva, koliko od jasne podjele na područja srpske i hrvatske nadležnosti putem talijanskog posredovanja. Na taj je način, međutim, krajem godine talijanska vojska upravljala mnogo većim teritorijem na kojem je čitavo stanovništvo bilo naoružano i podijeljeno dubokim animozitetom. Na većem dijelu teritorija zavladao je primirje zahvaljujući talijanskom posredovanju. Radilo se, međutim, o vrlo krhkom primirju koje će potrajati dulje, no koje će isto tako vrlo skoro zapasti u krizu.

Male skupine partizanskih pobunjenika koje su se namjeravale boriti protiv osvajača reorganizirale su se zahvaljujući priljevu mnogih nezadovoljnika ustaškom

politikom i sporazumima koje su srpske vođe sklopili s Talijanima. Dolazak središnje jezgre partizanske vojske iz Srbije i veterana prvog ustanka u Crnoj Gori u Bosnu unijet će novu živost u te malobrojne formacije. Očekivalo se da će zima između 1941. i 1942. godine biti teška. Bit će to doista jedna od najtežih ratnih zima i za talijanske trupe raspoređene u NDH⁵⁹.

ZAKLJUČAK

Povijest Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Italiji je tijesno vezana za masakre koje su ustaše počinili nad Srbima, Židovima, Romima i drugim žrtvama. Riječ je o imaginariju nasilja koje se smatra barbarskim, nemilosrdnim, nehumanim te ga se pripisuje tobožnjim kulturnim obilježjima tipičnim za slavenske i balkanske narode. Međutim, ova stereotipna slika prečesto zamljuje odgovornost fašističke Italije koja je najprije godinama bila domaćin ustaša i podržavala ih zajedno s njihovim vođom Antom Pavelićem, a zatim, 1941. godine, pridonijela stvaranju kolaboracionističke hrvatske države. Ne želeći negirati krivnju hrvatske političke elite, nasilje u organizaciji ustaša je barem dijelom jedan od mnogih doprinosa fašizma i nacizma destabilizaciji i devastaciji Europe tijekom Drugog svjetskog rata. No, kao što se dade vidjeti u ovom kratkom radu, savez sklopljen između talijanskog fašizma i hrvatskih ustaša ni pošto nije bio jednostavan i linearan.

Raspad Jugoslavije i stvaranje hrvatske države podređene Italiji bili su strateški ciljevi fašističke vanjske politike još od sredine 1920-ih godina. Ta je strategija bila dio imperijalnog projekta širokih razmjera prema kojem je Italija, nastavljajući ekspanzionističke planove liberalnog razdoblja, predviđala potpunu kontrolu nad Jadranom i hegemoniju nad dunavsko-balkanskim područjem. Uoči invazije na Jugoslaviju u proljeće 1941. godine planirano je stvaranje Hrvatske usko vezane za Italiju sponama sličnima onima nametnutima Albaniji: u praksi nešto više od protektorata. Činilo se da je hitro osvajanje Jugoslavije i proglašenje hrvatske neovisnosti 10. travnja 1941. potvrdilo ove planove. Međutim, stvari se nisu odvijale onako kako je to Mussolini zamislio: Jugoslaviju je uništila njemačka vojska, a Hrvatska je proglasila nezavisnost dok se Pavelić još nalazio u Italiji, a Zagreb bio pod okupacijom Wehrmachta.

Sljedećih tjedana Njemačka uspostavila novu podjelu jugoslavenskih područja prepuštajući Italiji kontrolu nad trećinom osvojenog teritorija. Nijemci su

priznali Pavelića kao poglavnika nove Hrvatske koja je teoretski stavljena pod talijansku hegemoniju, no slabost Mussolinijeve pozicije na Balkanu bila je očita. Osim toga, stvaranjem hrvatske države otvorena su stara, nikad riješena pitanja u odnosu fašizma i ustaša. Predstavnici najekstremnijeg oblika nacionalizma u svojim državama, te dvije strane tražile su iste pogranične teritorije za svoju domovinu: Istru, Rijeku, Dalmaciju. Kako, dakle, pomiriti Mussolinijevu potrebu da napokon pokaže simbolički važnu pobjedu (nakon toliko poraza) i Pavelićevu potrebu da zemlja iz koje je izbio 12 godina vidi u njemu domoljubnog vođu?

Ugovori potpisani u Rimu 18. svibnja 1941. predstavljali su kompromis između različitih talijanskih centara moći koji su sudjelovali u tome (oružane snage, kraljevska kuća Savoja, Ministarstvo vanjskih poslova itd.), dok su hrvatski zahtjevi jedva uzeti u obzir. U konačnici, Italija je anektirala veliki dio Dalmacije uključujući Split i Kotor, a Dubrovnik je ostavila Hrvatskoj. Bio je to za Italiju vrhunac njezine dugogodišnje ekspanzionističke politike, koji je, doduše, ozbiljno narušavao odnos s ustašama koji su tek bili došli na vlast. Od tog se trenutka Pavelićeva Hrvatska pokušavala izboriti za što veću autonomiju igrajući na tenzije, nepovjerenje, strahove koji su suprotstavljali dvije zemlje koje su poduprle njezino stvaranje: Italiju i Njemačku. S druge strane, Italija je počela gledati na Hrvatsku i njezinu želju za autonomijom s rastućim nepovjerenjem jer je to smatrala nepomirljivim s izvornim planom uspostavljanja talijanskog polu-protectorata.

Ono što je dodatno kompliciralo stvari bila je različita strateška vizija koju su očitovali različiti predstavnici talijanske vlasti u Hrvatskoj. Konkretno, od samog početka je došlo do jasne podjele između političkih i diplomatskih predstavnika s jedne strane i vojnih vlasti s druge. Poslanik u Zagrebu Raffaele Casertano i šef izaslanstva Nacionalne fašističke stranke Eugenio Coselschi namjeravali su održavati jake veze između ustaša i svoje zemlje jer su ih smatrali okosnicom talijanskog hegemonijskog sustava na Balkanu. Vojnici su pak bili nepovjerljivi prema Hrvatima, smatrajući ih dugogodišnjim nacionalnim neprijateljima. Osim toga, talijanska vanjska politika na Balkanu oduvijek je preferirala savez sa Srbima s kojima nije imala teritorijalnih sporova, a sam je savez bio ojačan diplomatskim i vojnim suradnjama u vrijeme talijanskog Preporoda i Prvog svjetskog rata.

Te su različite vizije izašle na vidjelo nakon progona koje su ustaše provodile nad Srbima (koji su činili 30%

stanovništva, gotovo 2 milijuna stanovnika). Nasilje, posebno okrutno na područjima s većinskim srpskim stanovništvom gdje je talijanska vojska bila prisutna (Lika, Krajina, istočna Hercegovina), izazivalo je gnušanje i ogorčenje kod talijanskih vojnika, navodeći mnoge da neformalno interveniraju braneći progonjene. Brza reakcija tih žrtava, koje su se na pojedinim područjima počele naoružavati već krajem lipnja, potaknula je talijanske generale da predlože okupaciju čitavog teritorija hrvatske države, sve do demarkacijske linije s njemačkim snagama. To je značilo da bi potpunu kontrolu nad tim dijelom područja imale talijanske vojne ovlasti koje bi stoga mogle nametnuti svoju stratešku viziju i ustašama i svojim političkim predstavnicima u Zagrebu.

Do kolovoza su progoni i pobune bacili na koljena hrvatsku državu. Situacija je izmaknula kontroli i činilo se da je jedino talijanska vojska u stanju osigurati mir na teritoriju. Nizom sporazuma između 7. rujna i 7. listopada 1941. talijanske trupe su doista preuzele kontrolu nad cijelim područjem hrvatske države koje je Njemačka prepustila Italiji. Od tog trenutka talijanske vojne vlasti uspostavile su upravljanje teritorijem koje je uključivalo i vlasti NDH (kojima je dopušteno upravljanje većim gradovima i područjima s većinskim hrvatskim stanovništvom) i srpske pobunjenike (koji su potpisali ugovore o suradnji s Talijanima obećavši da će spriječiti "komunističke" upade i da će izbjegavati borbu s okupatorima).

Strategija talijanske vojske bila je u suprotnosti s prvobitnim planovima bezrezervnog savezništva s ustašama, no uspjela je marginalizirati nekolicinu komunističkih aktivista koji su prethodnih mjeseci nastojali formirati partizanske skupine ili preuzeti kontrolu nad postojećim grupama pobunjenika. Međutim, suradnja s okupatorima imala je kontraproduktivan učinak za one pobunjeničke skupine koje su se praktički preobrazile u kolaboracionističke snage. Sljedećih mjeseci će se razdor na pobunjeničkoj fronti još više produbiti. Počevši od sljedeće godine, četnici i partizani borit će se žestoko i na teritoriju hrvatske države. Krajem 1941. godine Talijani su zaista uspjeli uvesti mir na teritorij kroz mješoviti sustav uprave na nacionalnoj osnovi, no taj je sustav, krhak i osjetljiv, zapao u krizu zahvaljujući sve većem širenju komunističkog pokreta otpora. Tito je upravo dolazio u Bosnu i neće je tako brzo napustiti.

Prevela s talijanskoga: dr. sc. Sandra Milanko

- ¹ Curzio MALAPARTE, *Kaputt*, Garzanti, Milano 1960., str. 299–300. Prevela S.M.
- ² Paolo FONZI, *La storia dei Balcani durante la seconda guerra mondiale. Alcune recenti pubblicazioni*, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 95/1, str. 473.
- ³ *Ibidem*.
- ⁴ Salvatore LOI, *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941–1943)*, Ufficio storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma 1978.
- ⁵ Galeazzo CIANO, Rodolfo MOSCA (ur.), *L'Europa verso la catastrofe*, Mondadori, Milano, 1947., str. 652.
- ⁶ Prvi susret dogodio se u Rimu u lipnju 1927.: Talijanski diplomatski dokumenti (Documenti diplomatici italiani – DDI), Ministarstvo vanjskih poslova, Rim, s. 7, v. V, 14. srpnja 1927.
- ⁷ Jerzy W. BOREJSZA, *Il fascismo e l'Europa orientale. Dalla propaganda all'aggressione*, Laterza, Roma-Bari, 1981.
- ⁸ Za rekonstrukciju razdoblja boravka ustaša u Italiji v. Bogdan KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb 1978; Eric GOBETTI, *Dittatore per caso*, L'ancora del Mediterraneo, Napoli 2001.
- ⁹ Galeazzo CIANO, *Diario*, Rizzoli, Milano 1946., bilješka od 13. kolovoza 1939.
- ¹⁰ Documenti diplomatici italiani – DDI, s. 7, v. V, 2. srpnja 1927.
- ¹¹ Isto, s. 9, v. III, 23. siječnja 1940.
- ¹² Za Mussolinijev citat v. u Alfredo BRECCIA, *Jugoslavia 1939–1941. Diplomazia della neutralità*, Giuffrè, Milano 1978., str. 602.
- ¹³ Izvješće inspektora Contija od 2. travnja 1941., prilog u Teodoro SALA, *Le basi italiane del separatismo croato, u L'imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del convegno talo-jugoslavo. Ancona 14–16 ottobre 1977*, Argalia editore, Urbino, 1978, str. 349.
- ¹⁴ Jere JAREB (ur.), *Eugen Dido Kvaternik – Sjećanja i zapazanja*, Starčević, Zagre, 1995.
- ¹⁵ Središnji državni arhiv – Archivio Centrale dello Stato (ACS), M. I., D.G.P.S., I.G.P.S. “E. Conti”, omoćnica - busta (b.) 10, 11. travnja 1941.
- ¹⁶ Filippo ANFUSO, *Roma Berlino Salò (1936–1945)*, Garzanti, Milano 1950.
- ¹⁷ Salvatore LOI, *Jugoslavia 1941*, Il nastro azzurro, Torino 1953., str. 18.
- ¹⁸ G. CIANO, R. MOSCA, (ur.), *L'Europa verso la catastrofe*, str. 653.
- ¹⁹ Giuseppe PARDINI, *Mussolini e il «grande impero». L'espansionismo italiano nel miraggio della pace vittoriosa (1940–1942)*, Edizioni dell'orso, Alessandria, 2017. ; Davide RODOGNO, *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940–1943)*, Bollati Boringhieri, Torino 2003.
- ²⁰ F. ANFUSO, *Roma Berlino Salò (1936–1945)*, str. 191.
- ²¹ G. CIANO, R. MOSCA (ur.), *L'Europa verso la catastrofe*, str. 652.
- ²² G. CIANO, *Diario*, bilješka od 25. travnja 1941.
- ²³ G. Ciano, *Diario*, bilješka od 26. travnja 1941.
- ²⁴ G. Ciano, *Diario*, bilješka od 30. travnja 1941.
- ²⁵ Eric GOBETTI, *Il sistema d'occupazione italiano nello Stato Indipendente Croato*, u Luigi BORGOMANERI (ur.), *Crimini di guerra. Il mito del bravo italiano tra repressione del ribellismo e guerra ai civili nei territori occupati*, Guerini, Milano, 2006.
- ²⁶ Eric GOBETTI, *La Resistenza dimenticata. Partigiani italiani in Montenegro (1943–1945)*, Salerno editrice, Roma, 2018.
- ²⁷ Fašist od samih početaka, sudjelovao je s D'Annunzijem u okupaciji Rijeke, a 1930-ih godina postao je predsjednik CAUR-a (Comitati d'azione per universalità di Roma – Akcijski odbori za univerzalnost Rima”). Od njegovih brojnih djela spomenimo *Jugoslavia* (1930.) i *Croazia libera* (1933.). Opširnije o njemu u. J. BOREJSZA, *Il fascismo e l'Europa orientale. Dalla propaganda all'aggressione*, str. 144-165.
- ²⁸ Talijanski “kralj” primao je redovna izvješća od svog izaslanika: Gian Nicola AMORETTI, *La vicenda italo-croata nei documenti di Aimone di Savoia (1941–1943)*, Ipotesi, Salerno, 1979. O njemu v. također: Stevan K. PAVLOWITCH, *The king who never was. An instance of italian involvement in Croatia, 1941–3*, u *European studies review*, listopad 1978.; Giulio VIGNOLI, *Il sovrano sconosciuto. Tomislavo II re di Croazia*, Mursia, Milano, 2006.
- ²⁹ Arhiv Ureda za povijest Glavnog Stožera talijanske vojske - Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), *Povijesni dnevnic - Diari Storici* (D.S.), omoćnica - busta (b.) 580, Zapovjedništvo Druge armije, 19. svibnja 1941.
- ³⁰ Giacomo ZANUSSI, *Guerra e catastrofe d'Italia*, Corso, Roma, 1945., str. 216.
- ³¹ Tomislav DULIĆ, *Mass killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research*, u *Journal of genocide research*, br. 3, 2006.; Marko Attila HOARE, *Genocide and resistance in Hitler's Bosnia. The Partisans and the Chetniks 1941–1943*, Oxford University Press, New York, 2006.
- ³² G. N. AMORETTI, *La vicenda italo-croata nei documenti di Aimone di Savoia (1941–1943)*, oko 20. kolovoza 1941.
- ³³ Arhiv Ureda za povijest Glavnog Stožera talijanske vojske - Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore

dell'Esercito (AUSSME), Povijesni dnevnic - Diari Storici (D.S.), omotnica - busta (b.) 523, dnevnik talijanske divizije Sassari, svibanj-srpanj 1941.

³⁴ Arhiv Ministarstva vanjskih poslova - Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Jugoslavija 1941., omotnica - busta (b.) 108, 16. lipnja 1941.

³⁵ Carlo Ceriana MAYNERI, *Parla un Comandante di truppe*, Rispoli, Napoli 1946, str. 72-3.

³⁶ Poslanik u Zagrebu Raffaele Casertano, 6. kolovoza 1941., u O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, Stato maggiore dell'esercito, Roma 1985., str. 584.

³⁷ Arhiv Ministarstva vanjskih poslova - Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Jugoslavija 1941., omotnica - busta (b.) 108, Poslanik u Zagrebu, Raffaele Casertano, 24. lipnja 1941.

³⁸ Središnji državni arhiv - Archivio Centrale dello Stato (ACS), Posebno Duceovo Tajništvo - Segreteria Particolare di Duce (S.P. Duce), Posebna korespondencija - Carteggio Riservato (C.R.), omotnica - busta (b.) 71, šef izaslanstva Nacionalne fašističke stranke u Zagrebu, Eugenio Coselschi, 10. kolovoza 1941.

³⁹ Arhiv Ureda za povijest Glavnog stožera talijanske vojske - Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Povijesni dnevnic - Diari Storici (D.S.), omotnica - busta (b.) 523, kapetan Carlo Perusino 151. puk divizije Sassari, 17. lipnja 1941.

⁴⁰ Zapovjedništvo divizije Sassari, 30. srpnja 1941., u Odone TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 578.

⁴¹ Arhiv Ureda za povijest Glavnog stožera talijanske vojske - Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Povijesni dnevnic - Diari Storici (D.S.), omotnica - busta (b.) 258, zapovjedništvo 2. Satnije 49. Legije Crne košulje (CC. NN.), 28. lipnja 1941.

⁴² Ibidem.

⁴³ Savo SKOKO, Branko KOVAČEVIĆ, Junski ustanak u Hercegovini 1941., u *Istorija radničkog pokreta, zbornik radova*, br. 1, 1965.

⁴⁴ Massimo Bucarelli, *Disgregazione jugoslava e questione serba nella politica italiana*, u Luciano Monzali, Francesco Caccamo (ur.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia (1941-1943)*, Le lettere, Firenze, 2008.

⁴⁵ Središnji državni arhiv - Archivio Centrale dello Stato (ACS), T 821, r. 395, f. 80, šef izaslanstva Nacionalne fašističke stranke u Zagrebu Eugenio Coselschi, 21. kolovoza 1941.

⁴⁶ Poslanik u Zagrebu Raffaele Casertano, 6. kolovoza 1941., u O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 584.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Prema različitim verzijama, mrtvih je bilo 400 (O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 525), skoro 5000 (S. LOI, *Jugoslavia 1941*, Il nastro azzurro., str. 120) ili više od 2000 (isto S. LOI, *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941-1943)*, str. 172). Ovaj podatak nije pronađen u drugim izvorima (ur. nap.).

⁴⁹ Bio je to Salvatore Loi iz divizije Sassari, autor čak dviju knjiga o ratu u Jugoslaviji koje je napisao nakon rata.

⁵⁰ O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 532; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom V, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd 1952., dok. br. 14, 27. kolovoza 1941.

⁵¹ Središnji državni arhiv - Archivio Centrale dello Stato (ACS), Ministarstvo unutarnjih poslova. Odjel za javnu sigurnost, Ministero dell'Interno. Direzione generale di pubblica sicurezza (M.I., D.G.P.S.), A5G - Drugi svjetski rat, omotnica - busta (b.) 129, Policija u Zadru, 15. rujna 1941.

⁵² Službeno se zvalo Opće upravno povjereništvo za obalno područje pri Drugoj Armiji (Telegram Ante Pavelića Mussoliniju, 19. kolovoza 1941., u O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 606.

⁵³ Upute za primjenu proglašenja, 7. rujna 1941., u O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 611.

⁵⁴ Eric GOBETTI, *L'occupazione allegra. Italiani in Jugoslavia 1941-1943*, Carocci, Roma, 2007; Sanela SCHMID, *Dallo stomaco al cuore? Il rifornimento di cibo per la popolazione civile nella Croazia occupata e i tentativi italiani di costruire un impero*, Diacronie. Studi di Storia Contemporanea: "Le armi della politica, la politica delle armi". Ideologie di lotta ed esperienze di guerra, 31, 3/2017.

⁵⁵ Arhiv Ureda za povijest Glavnog stožera talijanske vojske - Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Povijesni dnevnic - Diari Storici (D.S.), omotnica - busta (b.) 543, Zapovjedništvo pješačke divizije "KRALJ", Ured građanskih poslova, Izvješće, 15. listopada 1941.

⁵⁶ Šef izaslanstva Nacionalne fašističke stranke Eugenio Coselschi, 19. kolovoza 1941., u O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 604.

⁵⁷ Arhiv Ministarstva vanjskih poslova - Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Jugoslavija 1941, omotnica - busta (b.) 109, Glavni stožer, 10. studenog 1941.

⁵⁸ Jovo POPOVIĆ, Marko LOLIĆ, Branko LATAS, *Pop izdaje. Četnički vojvoda Momčilo Đujić*, Stvarnost, Zagreb 1988; Eric GOBETTI, *Amici dei nemici. L'alleanza italo-cetnica nello stato indipendente croato (NDH): 1941-1943*, u *Quale storia*, br. 1, lipanj 2004.

⁵⁹ Za opći pregled talijanske vojne politike u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata v. Eric GOBETTI, *Alleati del nemico. L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941-1943)*, Laterza, Roma-Bari 2013.